

تبیین آسیب‌های روحی و روانی تک‌فرزندی در خانواده و جامعه

فاطمه جباری^۱

چکیده

در عصر حاضر محیط خانواده‌ها بنا به عوامل گوناگون دچار تغییر و دگرگونی شده است، یکی از این تغییرات در رابطه با کاهش فرزندان و بروز پدیده‌ی تک‌فرزندی در جامعه است که در مواردی باعث بروز آسیب‌های روحی و روانی در بین اعضای خانواده شده که در نتیجه آثار آن در جامعه نیز قابل مشاهده است. بر این اساس هدف اصلی مقاله حاضر تبیین آسیب‌های روحی و روانی حاصل از تک‌فرزندی در خانواده و جامعه است که به روش توصیفی-تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد آسیب‌های روحی و روانی که از تک‌فرزندی حاصل می‌شود هم بر روی فرزند خانواده و هم والدین خانواده و هم بر جامعه اثرگذار است که اغلب آسیب‌هایی همچون احساس تنهایی، فشار روانی زیاد، بلوغ زودرس، احساس ضعف و ناتوانی گریبان‌گیر فرزند خانواده می‌شود در مقابل والدین نیز از آسیب‌های روحی و روانی چون کاهش انسجام خانواده، رواج فرهنگ فرزندسالاری و اختلال در ارتباطات خویشاوندی رنج می‌برند. آسیب‌های دیگری که جامعه با آن مواجه است نیز عبارتند از عدم جامعه‌پذیری تک‌فرزندان، ناسازگاری با جامعه، گسترش فردگرایی و بحران سالمندی است.

کلیدواژه‌ها: آسیب، آسیب روحی و روانی، تک‌فرزندی، خانواده، جامعه.

^۱ . طلبه سطح دو- مدرسه صادقیه- تبریز.

مقدمه

"انسان" علاقمند به بقای خود است و از دیدگاه اسلام بهترین راه برای بقای انسان، تولید نسل می‌باشد که آن هم در قالب ازدواج و تشکیل خانواده ممکن می‌شود و با به دنیا آمدن فرزندان تکمیل می‌گردد، در گذشته‌ی نه چندان دور، در اقصی نقاط دنیا داشتن فرزندان زیاد یکی از عوامل قدرت و منزلت خانواده‌ها محسوب می‌شد اما با گذر زمان تغییرات بنیادی در شکل و ویژگی‌های خانواده‌ها ایجاد شد و آن هم کاهش سطح زاد و ولد و باروری بود به طوری که در نیم قرن اخیر از میزان جمعیت خانواده‌ها کاسته شده و تمایل به فرزندآوری در میان والدین کاهش یافته است و در مواردی سبب شده والدین تمایل بیشتری به داشتن یک فرزند داشته باشند و این مسئله نیز باعث شده که میزان خانواده‌های تک‌فرزند افزایش یابد.

با توجه به تغییر در ساختار خانواده و کاهش تعداد فرزندان، نظام خانواده و روابط بین آنها دچار تغییر شده و این تغییر آسیب‌های روحی و روانی به همراه داشته است که این آسیب‌ها هم برای فرزند خانواده و هم برای خود والدین مشکلاتی را به وجود آورده که برخی از آنها در کودکی فرزند قابل مشاهده است و برخی از آنها با گذر زمان در محیط خانه و خانواده و یا در اجتماع نمود می‌یابد و تأثیرات نامطلوبی را با خود به همراه دارد.

با توجه به شرایط کنونی جمعیت ایران که میزان جانشینی در بسیاری از خانواده‌ها به حالت صفر و حتی منفی رسیده است و همچنین با توجه به مشکلاتی که در جامعه با هجوم فرهنگ بیگانه قابل مشاهده است و نادیده گرفتن فرامین دینی که فرزند بیشتر را نشانه‌ی قوی بودن ایمان انسان معرفی کرده و همچنین آسیب‌هایی روحی و روانی که بر اثر تنهایی و احساس بی-کس بودن فرزند و والدین تجربه می‌کنند این **ضرورت** ایجاد می‌شود که آسیب‌های روحی و روانی حاصل از تک‌فرزندی مورد تبیین و بررسی قرار گیرد و راهکارهایی برای پیشگیری از آن ارائه شود.

با توجه به مطالب گفته شده این سؤال مطرح می‌شود که آسیب‌های روحی و روانی حاصل از تک‌فرزندی در خانواده و جامعه چگونه قابل تبیین است؟ منظور از تک‌فرزندی چیست؟ دلیل اینکه خانواده‌ها علاقمند به فرزند کم و بخصوص یک فرزند هستند چیست؟ که در پایان مقاله سعی می‌شود به هر یک از این سؤالات پاسخ مناسبی داده شود.

برخی از مقالات و کتب مورد مطالعه عبارتند از:

مقاله «آسیب‌شناسی‌های تک‌فرزندی در جامعه (با نگاهی به دستورات اسلامی)» که توسط فاطمه علیزاده و جمعی از همکارانش به سال ۱۴۰۰ و شماره ۴۰ در نشریه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی به چاپ رسیده است. نویسندگان در این مقاله ابتدا دلایل علاقمندی به تک‌فرزندی را ذکر کرده و سپس به بحث آسیب‌های حاصل از آن رسیده است. کتاب «آسیب‌های تک‌فرزندی به سلامت فرزند، والدین و جامعه» نوشته نوذر نخعی به سال ۱۳۴۸ است. این کتاب از جمله اولین کتاب‌هایی است که با محوریت موضوع تک‌فرزندی و آسیب‌های حاصل از آن نگاشته شده است که می‌تواند در گردآوری مقاله حاضر مورد استفاده قرار گیرد. امتیاز مقاله حاضر نسبت به سایر مطالعات صورت گرفته ذکر آسیب‌های روحی و روانی حاصل از تک‌فرزند هم بر روی اعضای خانواده و هم جامعه است.

۱. مفهوم‌شناسی

ابتدا لازم است برای درک بهتر مطالب، مفاهیم اساسی موجود در مقاله مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد.

۱-۱. مفهوم واژه خانواده

خانواده در لغت و اصطلاح: خانواده در لغت از دو جزء «خان» به معنای منزل و سرا و «واده» به معنای اهل منزل تشکیل شده است. پس در جمع، همه کسانی که در خانه هستند، عضو خانواده می‌باشند^۱ و خانواده در اصطلاح در زمره‌ی عمومی‌ترین سازمان‌های اجتماعی است و بر اساس ازدواج بین دست کم دو جنس مخالف شکل می‌گیرد و در آن مناسبات خونی واقعی یا اسناد یافته به چشم می‌خورد.^۲ ساده‌ترین، کوچک‌ترین و قدیمی‌ترین شکل جامعه انسانی «خانواده» است.^۳ خانواده کوچک‌ترین واحد بنیادی جامعه نوین است.^۴ در تعریفی دیگر، خانواده عبارت از روابط جنسی معین و بادوامی است که تولید اطفال و پرورش آن‌ها را به عهده

^۱ . خالقی، ازدواج و بهداشت روانی، ص ۱۱.

^۲ . ساروخانی، جامعه‌شناسی، ص ۱۳۱.

^۳ . محمدحسین بهشتی و دیگران، شناخت اسلام، ص ۹۵.

^۴ . مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ماهنامه معرفت، ش ۶۴، فروردین ۱۳۸۲.

دارد. بحث در این زمینه گسترده است، اما آنچه مسلم است این است که خانواده از مجموعه‌ای افراد تشکیل می‌شود و قسمتی از شبکه بزرگ‌تر به نام جامعه است.^۱

۱-۲. مفهوم واژه جامعه

جامعه در لغت و اصطلاح: «لفظ جامعه» در لغت، (اسم) [عربی: جامعه، مؤنث جامع]- [جمع: جوامع] گروهی از مردم که با هم وجه اشتراک داشته باشند و در سرزمینی واحد زندگی کنند.^۲ اسم فاعل مؤنث از مصدر «جَمَع» به معنای گرد کردن، گرد هم آوردن، فراهم کردن یا فراهم آوردن، و برهم افزودن است.^۳ و بنابراین، به معنای گرد آورنده، فراهم کننده یا آورنده، برهم افزاینده و در برگیرنده خواهد بود. این واژه «عرفاً» به معنای «گروه» و علی‌الخصوص «گروهی از انسان‌ها» به کار می‌رود، خواه آن گروه از مردم که در یک روستا یا دهکده یا شهر یا استان و یا کشور زندگی می‌کنند، به طور مثال «جامعه ایرانی» و خواه آن گروه از مردم که دارای یک دین یا مذهب هستند مثلاً «جامعه مسیحیان» و خواه گروهی که حرفه و شغل واحدی دارند مانند «جامعه معلمان» و خواه همه‌ی انسان‌هایی که بر روی زمین به سر می‌برند مثلاً «جامعه بشری یا جامعه بشریت».^۴

جامعه در اصطلاح به «مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظامات و آداب و سنن و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته‌جمعی دارند، جامعه را تشکیل می‌دهد».^۵

۱-۳. مفهوم واژه آسیب

آسیب در لغت و اصطلاح: (ا) در لغت فارسی به معانی مختلفی مانند زخم. کوب. ضرب، خستگی، زیان، آفت، بلا، رنج، مشقت و امثال آن به کار رفته است.^۶ در فرهنگ دینی، واژه‌ی «آفت» بار معنای «آسیب» را دارد. آفت، یعنی آنچه سبب فساد، تباهی، خرابی و بیماری است. خسارت و زیانی را که از بیرون و درون بر امور معنوی یا مادی وارد می‌شود، آفت گویند.

^۱ . خالقی، ازدواج و بهداشت روانی، ص ۱۱.

^۲ . عمید، فرهنگ فارسی عمید، ۴۵۱.

^۳ . دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ص ۶۴۸۹.

^۴ . مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۲۱.

^۵ . مطهری، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، ص ۳۱۳.

^۶ . دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ذیل واژه.

^۷ . عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۳۵.

جوهری در صحاح می‌نویسد: «الآفة: العاهة. وقد أَيْفَ الزرعُ، على ما لم يُسَمَّ فاعله، أي أصابته آفة»^۱ ابن منظور گوید: «أوف: الآفة: العاهة، و في المحكم: عرض مفسد لما أصاب من شيء. و يقال: آفة الظرف الصلف و آفة العلم النسيان»^۲. آفت در لغت فارسی به معنای «آنچه سبب فساد، تباهی، خرابی، زیان، بیماری و... می‌شود»^۳ و در اصطلاح به عناصر مؤثر در تخریب تربیت انسان گفته می‌شود بدین صورت که بعد از شکل‌گیری شخصیت و حالات انسان برخی عناصر (مثل گناه) موجب سقوط و عقب‌گرد تربیتی انسان می‌شود و به عارت دیگر آسیب تربیت بعد یا حین فرآیند تربیت حاصل می‌شود و به تربیت ضرر می‌زند.^۴

۲. آسیب‌های روحی و روانی تک‌فرزندی

در دین اسلام به تشکیل خانواده و تعداد زیاد فرزندان اهمیت زیادی داده شده است به طوری که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این باره فرمودند: «تَنَاجُحُوا تَنَاسَلُوا تَكْثُرُوا فَإِنِّي أَبَاهِي بِكُمْ الْأُمَمُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَوْ بِالسَّقَطِ؛ ازدواج و تولید نسل کنید و زیاد شوید که من در روز قیامت به شما مباحثات می‌کنم؛ حتی به طفلی که سقط شده باشد»^۵ البته دیدگاه گسترش نسل و افزایش جمعیت در اسلام امروزه با سیاست‌های کنترل موالید در تضاد می‌باشد. از طرفی برخی روان‌شناسان نیز بر نظر صادره از اسلام صحه گذاشته و خانواده‌ای را موفق و شاد دانسته‌اند که تعداد فرزندانش بیشتر باشد اما برخی نیز تک‌فرزندی را موضوعی مثبت می‌دانند اما به طور کلی می‌توان گفت تک‌فرزندی نیز مانند بسیاری از موارد دارای معایب و فوایدی هست برخی از روانشناسان بر این عقیده‌اند که تک‌فرزندی از یک طرف برای شخص و از طرفی برای پدر و مادر آسیب‌زا است.

بنابراین ابتدا آسیب‌های روحی و روانی که تک‌فرزند خانواده متحمل می‌شود را عنوان کرده و با ذکر دلیل و منطق به تبیین آن پرداخته خواهد شد و سپس آسیب‌های روحی و روانی وارده بر والدین این فرزندان مورد تبیین قرار خواهد گرفت.

^۱. جوهری، صحاح اللغة، ج ۴، ص ۱۳۳۳.

^۲. ابن‌منظور، لسان‌العرب، ج ۹، ص ۱۶.

^۳. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، ص ۱۲۴.

^۴. رضائی، قرآن و تربیت اجتماعی کودک، ص ۱۶۷.

^۵. مجلسی، بحارالانوار، ج ۴۴، ص ۱۶۹؛ رضائی، چهل حدیث فرزند بیشتر، ص ۱۲.

سالمندان با نسل آینده و افزایش نسلی است^۱ ضمن اینکه فرزندان از تجربیات گرانقدر نسل گذشته‌ی خود محروم می‌شوند. بنابراین پدران و مادرانی که به آسایش و آرامش دوران پیری خود و سلامت و سعادت فرزندانشان می‌اندیشند، لازم است در سیاست فرزندآوری و فرزندپروری خود تجدیدنظر کنند.

زمانی که جامعه به سمت تک‌فرزندی برود نیروی فعال برای کار اندک و در مقابل جمعیتی که به مراقبت و دریافت خدمات بیشتری دارند افزایش خواهد یافت در نتیجه‌ی تضعیف نیروی دفاعی کشور، برهم خوردن تعال جمعیتی، تضعیف جایگاه ایران به عنوان یک کشور شیعی، خطر سیاسی و امنیتی، خطر اقتصادی، خطرات فرهنگی و اجتماعی بخشی از عوارض پیری جمعیت است.^۲

کمبود نیروی افتخارآمیز یکی دیگر از آسیب‌های تک‌فرزندی بر جامعه است چرا که نیروی نخبه از جمعیت کثیر بدست می‌آید که با رواج تک‌فرزندی از این نیروی افتخارآمیز فعال کاسته خواهد شد.

^۱. همان ص ۸۰.

^۲. لائینی، افضل، غلامی شیرزاد، کاهش جمعیت و تأثیر آن بر سلامت فرد و خانواده از دیدگاه اسلام، ص ۷۰.

نتیجه‌گیری

با توجه به مطالبی که گفته شد چنین نتیجه می‌گیریم که برخی از آسیب‌های روحی و روانی در فرد تک‌فرزند، خانواده‌ی او و همچنین جامعه مشاهده می‌شود که در این مقاله سعی کردیم برخی از آن‌ها را مورد تبیین و تحلیل قرار بدهیم.

یکی از آسیب‌های جدی که تک‌فرزندان را تهدید می‌کند احساس تنهایی چنین فرزندانی هست، نداشتن حمایت نزدیکان، فشار روانی که بر اثر توقعات والدین صورت می‌گیرد، همنشینی با بزرگسالان و نداشتن همبازی در دوران کودکی سبب می‌شود کودک زودتر به دنیای بزرگسالان پا بگذارد و در چنین حالتی بلوغ زودرس اتفاق می‌افتد که این مورد باعث اختلالات جنسی در فرد می‌شود و در برخی موارد تک‌فرزندی باعث ضعف و ناتوانی شخص می‌شود و چون هر چه خواسته والدین فراهم کرده‌اند بنابراین در نبود آنها احساس ضعف کرده و در نتیجه استعدادهایش شکوفا نمی‌شود.

از جمله آسیب‌هایی هم که بر اثر تک‌فرزندی والدین را تهدید می‌کند کاهش انسجام خانواده است زیرا در هنگام تک‌فرزندی هر کس اغلب به دنبال هدف خود می‌رود، ارتباط و همبستگی بین اعضا کم می‌شود و در نهایت انسجام و استحکام خانواده از بین می‌رود و گاه به دلیل کم شدن شبکه‌ی خویشاوندی در ارتباطات اجتماعی شخص خلل ایجاد می‌شود. فرزندسالاری یکی دیگر از مشکلات خانواده‌ها است که به نوبه‌ی خود آسیب محسوب می‌شود، آسیبی که از اقتدار والدین می‌کاهد، فرزندان به دلیل داشتن تمام امکانات خانواده اغلب سست‌عنصر، بی‌اراده و یا حداقل کم‌اراده می‌شوند، گاه آداب اخلاقی را زیرسوال می‌برند، روحیه اطاعت‌پذیری و احترام به قانون در این افراد کم‌رنگ است که سبب بوجود آمدن مشکلات دیگری هم می‌شود.

برخی از آسیب‌های روحی و روانی که بر اثر تک‌فرزندی خانواده‌ها دامن‌گیر جامعه می‌شود عبارتند از عدم جامعه‌پذیری اشخاص تک‌فرزند، ناسازگاری با جامعه، گسترش فردگرایی و در نهایت بحران سالمندی است.

فهرست منابع و مآخذ

• قرآن

الف) کتب فارسی

۱. احمدی، محمدرضا، مطالعه کتاب رهنما ۸۰: (سبک‌های ارتباطی والدین با فرزندان)، مشهد: انتشارات قدس رضوی، ۱۳۹۱.
۲. بهشتی، محمدحسین و دیگران، شناخت اسلام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ش..
۴. دژبرار، کریم، آسیب‌شناسی تک‌فرزندی از دیدگاه اسلام و علوم اجتماعی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۶.
۵. رضائی، مهدیه، قرآن و تربیت اجتماعی کودک، قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۹۳.
۶. رمضانی، احمد، چهل حدیث فرزند بیشتر، قم: زائر- آستان مقدس حضرت معصومه علیهاالسلام، ۱۳۹۲.
۷. شریعتمداری، علی، روانشناسی تربیتی، چاپ ۱۱، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۷.
۸. موسوی، سیدحسین، (مثبت سه) هیأت امروز، قم، ۱۴۰۰.
۹. عمید، حسن، فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر، چاپ هفتم، ۱۳۶۹.
۱۰. مظاهری، علی‌اکبر، هشدارهای تربیتی، چاپ ۶، تهران: هجرت، ۱۳۷۸.
۱۱. مصباح یزدی، محمدتقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، قم انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی «ره»، ۱۳۹۱.
۱۲. مطهری، مرتضی، مقدمه‌ای بر جهان‌بینی اسلامی (جامعه و تاریخ)، تهران: مؤسسه انتشارات صدرا، ۱۳۷۵.

ب) کتب عربی

۱۳. ابن‌منظور، محمد بن مکرم، لسان‌العرب، بیروت: دارصادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴.
۱۴. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: سخن، ۱۳۸۱.
۱۵. جوهری، اسماعیل بن حماد، صحاح اللغة، ج ۴، بیروت- لبنان: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۴/۱۴۰۴م.

۱۶. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، دارالکتب الاسلامیه، تهران: المکتبه الاسلامیه، جلد ۲۳، ۱۳۶۷.

ج) مجلات و فصلنامه‌ها

۱۷. تقی آزاد دارمکی، آینده خانواده ایرانی با کارگزاری نسلی، آینده‌پژوهی مسائل خانواده، انتشارات مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام تهران، ۱۳۸۹ش.

۱۸. تیم تحریریه افق سلامت، آسیب‌ها و معایب خواهر و برادر نداشتن، ۱۴۰۰/۰۶/۲۳، zood.link/h062i

۱۹. خالقی، رحمت‌الله، ازدواج و بهداشت روانی، نشریه معرفت: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، جلد ۶۴.

۲۰. خزائی، الهام، «آسیب‌های تک‌فرزندی از منظر اسلام»، نشریه مطالعات خانواده و تربیت اسلامی، شماره ۵، بهار و تابستان ۱۴۰۱.

۲۱. خبرگزاری فارس، مزایا و معایب تک‌فرزندی به نقل از Farsnews.ir.

۲۲. خبرگزاری تسنیم، مهر ۱۳۹۷.

۲۳. ساروخانی، باقر؛ میرمحمدرضائی، سیده زهرا؛ سرابی، حسن، «جهانی شدن و تحولات جمعیتی خانواده ایرانی»، علوم اجتماعی: نشریه زن و مطالعات خانواده، شماره ۳۵، بهار ۱۳۹۶.

۲۴. علیزاده، فاطمه، کریمی‌نیا، محمدمهدی، انصار مقدم، مجتبی، آسیب‌شناسی تک-فرزندی بر جامعه (بانگاهی به دستورات اسلامی)، نشریه دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، شماره ۴۰، شهریور ۱۴۰۰.

۲۵. فصلنامه خانواده‌پژوهی، سال چهارم، شماره ۱۳، بهار ۱۳۷۸، ص ۲۰؛ السون، ۱۹۹۹.

۲۶. مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، ماهنامه معرفت، قم: نشریه معرفت، شماره ۶۴، فروردین ۱۳۸۲.

۲۷. مدرسه علمیه نرجس خاتون سلام‌الله‌علیها، دولت آباد، هشت آسیب تک‌فرزندی به نقل از hawzahnews.com

۲۸. ملکوتی‌نیا، علی، آسیب‌های اخلاقی کاهش جمعیت فرزندان، شماره ۱۸۱، مبلغان شهریور و مهر ۱۳۹۳.

۲۹. مجله دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، سال چهارم، ش ۴۰، شهریور ۱۴۰۰.
۳۰. محمد لائینی، افضلی، محمدباقر، غلامی شیرزاد، محمدعلی، کاهش جمعیت و تأثیر آن بر سلامت فرد و خانواده از دیدگاه اسلام، نشریه دین و سلامت، صفحه ۷۰.

(د) کتب انگلیسی

31. Elliot, A.&(1999). Approach and avoidance motivation and achievement goals. Educational psychologist, 34, 169-190.